

Ана Фотић

археолог

Свештеничка географија хришћана током прва четири века

Сажетак: У раду је представљен хронолошки преглед свештеничке географије, почевши од простора у којима су вршена прва хришћанска богослужења, од одласка на молитву у јерусалимски храм Јудејаца за време Христа, преко ломљења хелбова у приватним кућама, тајног служења у постојећим објектима или на гробовима мученика до оснивања првих храмова. Коришћењем историјских извора и резултата археолошких истраживања наведена су места окупљања и богослужења хришћана током прва 4 века уз описе сапостојећих богослужбених радњи. Разјашњена је употреба свих значења речи првобитних хришћанских богослужбених простора.

Кључне речи: храм, синагога, кућа, domus ecclesiae, црква, крстионица, катакомбе, терме, мартитијум, меморија, апостолиум, ораторијум, параклис, саборна црква, капела, крипта, базилика

Развој свештеничке географије подразумева настанак хришћанског богослужбеног времена и простора те измештање богослужбених радњи, стога је осмишљавање првих богослужбених места повезано са установљењем Светих тајни и богослужбене праксе, које имају своје корене у *Старом Завету*. Христос са својим ученицима и верним народом, свакодневно беше долазио у јерусалимски храм *и ђаху заједно... на молитву у девети час* (Дап 3,1). А обедовао је и ломио хлеб ван храма. *И кад јеђаше у кући, ње, многи цариници и ирешници дођоше и јеђаху с Исусом и с ученицима Његовим* (Мат 9, 10). Света Литургија је Богом установљена, за време Тајне вечере¹. Евхаристијски хлеб на тај начин води порекло од хлеба са пасхалне вечере, али и од спомена на прављење мане² и боравка у египатској пустињи. Ови обичаји су преузети од Јевреја, пречишћени и примењивани али са другачијом суштином. Христос је долазећи свакодневно у јерусалимски храм, својим личним самоделатним примером показао значај везе јудејске и хришћанске праксе, назначио богослужбене радње, утемељио Свете тајне³, открио сотириолошки смисао и показао начин хришћанског живљења. Свети Апостоли су са верним хришћанима, и после Васкрсења Господњег, наставили да се сваки дан истрајно сабирају у храму све до коначног рушења 70. године, потом у синагогама: *И останах једнако у науци ајосћолској, и заједници, и у ломљењу хлеба, и у молитвама. И сваки дан беху једнако једнодушно у цркви⁴, и ломљаху хлеб њо кућама, и иримаху храну с радошћу и у иросћој срца* (Дап 2,42-46). Умивени и чисто обу-

¹ У литератури је наведена још као *Последња вечера* (*Last Supper*), што неки теолози сматрају исправнијим.

² *Шта је њо?* (на јеврејском — *mān hū'*, отуд постаде назив мана — *ἄρτος* а на грчком *ἄρτος*) *То је хлеб који вам је Бој дао за храну* (Изл 16,15). Док хлеб који се помиње у Постању беше *léhem*.

³ О христоцентричности Светих тајни видети: Атанасије Јефтић, *Духовност православља*, Београд 2001, 72-4.

⁴ В. Карацић је преводио погрешно термин *храм* (јерусалимски) са речју *црква*.

чени, према јудејском обичају⁵, они слушаше и проучаваше реч Божју, учествова-ше у приношењу жртава и у дневном кругу богослужења, али увече су приступали пасхалној вечери (Мат 9,10) у својим домовима, у соби на горњем спрату⁶. У апо-столско доба, хришћанске агапе одвијале су се пре причешћа, што вуче корене из јудејских обичаја (Јов 1,5). То беху заједнички обеди љубави према ближњем⁷. После Васкрсења Христовог, по угледу и сећању на Христа који је у пустињи искуша-ван нејелом 40 дана, уводи се *часни четрдесетодневни пост*.⁸ Осмишљавају се и Пређеосвећене литургије⁹, после којих се јело.

Потреба одвајања хришћанског од јудејског храма, лежи у чину ломљења хле-ба, који се од самог почетка обављао у кућама хришћана, а не у храму. На тај начин

⁵ У јудејски храм су смели ући само они који су били у стању обредне чистоте, што се односи на купа-ње, етичку исправност: *уми се, и намаза се и преодуче се; и оишце у дом Господњи, и поклони се* (2 Сам 12,20). Хришћани не преузимају све обичаје старозаветне *не умивају руке своје кад хлеб једу* (Мат 15,2). Преисторијски обичај Јевреја да се на света места или у храм иде најлепше обучен и окупан, преузет је од хришћана и задобија посебан смисао где верници постају судеоници Царства Будућег, које се изо-бражава приликом Свете Евхаристије у Дому Господњем. Тако ово улешавање и чистота представљају иконично стање Царства. Начин слављења и хваљења Бога, пропраћен певањем, играњем (Изл 32,6–18) и свирањем на шофарима (служе за обављање посебног обреда у храму, приликом великих празника, уп. Ц.Данон, *Збирка појмова из јудаизма*, изд. Савет Јеврејских општина Југославије, Београд 1996,22). псалтронима (*ψαλτήριον*), кимвалима (*κύμβαλον*), харфама (*κίθαρα*), лирама (*χορδή*), тимпанима (*τύμπανον*), органима (*ὄργανον*), трубама (*σάλπιγξ*), описан је у *Сшаром завешу*, а делимично подсећа на пева-ње и играње за време грчких мистерија или слављења Кибеле. Ови инструменти се помињу и при опи-су Царства небеског. Анђели Бога славе трубама (Отк 8,6). Христос ће сићи са неба, носећи трубу (1Сол 4,16). Лира је Божји инструмент (Отк 15,2). Први хришћани наставили су употребу инструмената током апостолског доба, што се наставља у средњовековној Византији и Србији а данас се само понегде о сла-вама пева, свира и игра у владичанским дворovima или приватним кућама верника.

⁶ Куће су тада биле грађене, на два спрата. У приземљу бејаше кухиња са оставом, а на спрату собе за примање и починак (Дап 1,13).

⁷ Агапе су вечере братољубља, настале према Христовим речима: *Љуби ближњеје своје* (Мт 5,43). Уве-дене су и као својерсна помоћ сиромашним хришћанима: *у оне дане... кад се дељаше храна сваки дан* (Дап 6,1). *Онда дванаесторица... рекоше: Није прилично нама да оставимо реч Божју ја да служимо око ипруза* (Дап 6,2). Па изабраше седморицу који обезбеђиваше *сиромашне* за сиромашне. Отуд каснији на-зив служитељ — *διάκονος*. А постоји помен о запостављању сиромашних, где се наводи како није до-бро скупљати се на једно место, а да се не једе вечера Господња, нити *да један илагује а други да се оиш-ја* (1Кор 11, 17–21).

⁸ Почетак посту (*νηστεία*) положио је Бог (Лев 16, 29–31; Нем 9, 1–3; Јер 6, 9; Јл 2, 15,3; 5–10). По Св. Јовану Златоустом и Св. Василију Великом, то беше у Рају, забранивши првим људима да једу са дрвета познања (отуд изрека *забранено воће*). Христос је својим примером посветио пост (Мт 4,2; Лк 4,2) што је препору-чио и ученицима својим (Мт 6,16–18; 9,14–15; 17,21; Лк 2,37; 5,33–35). Апостоли су се увек постом припре-мали на своју службу (Дап 9,9–13; 2,14–23; и Анастасије Синајит, *О четрдесетницима*, препоручивали су то свим верницима (1Кор 7,5; 2Кор 6,4–5). Васкршњи пост се чувао од самих почетака Цркве (Епифани-је, Кирило Александријски, Јевсевије, Тертулијан). После беху прописани још и Божињи пост (Анаста-сије Синајит, *О четрдесетницима; Аштинска синџајма* IV, 583), успењски, дан (Никон два списка, *Аштинска синџајма* V, 589–591) пред Богојављањем, дан Усековања Јована Крститеља и дан Возавижења часног кр-ста (у посланицама патријарха Валсамона, *Аштинска синџајма* IV, 565–579). *Светиу четрдесетнициу и сва-ку среду у иштак, шреда да поисти сваки члан Цркве, сем ако није сиречен ишесном немоћи, иод ирешњом сврћуна или одлучења* (Ап. пр. 69). Гностици нису празновали тим данима, те су постили суботом, због жалости јер је тад створена материја, и недељом јер нису веровали у васкрсење мртвих. То посебно веру-ју марконити. Пост у суботу и недељу се сматра грехом (*Аиосиолске усшанове* V, 20; VII, 23). Не треба ра-зумети правило да се у недеље и суботе, Великог поста може јести месо, него да је пост блажи (забрању-је се само *сухоједеније*). Из тога се искључује Велика субота (Ап.пр.69), по речима Валсамона, *јер је шело Господње лежало мртиво у тобу, ишоа дана*. Бог нам је заповедио да постимо (Мк 2,20; Лк 5,35). Мисли се на суви пост (*сухоједеније*), кад се читава дан до вечери, не сме ништа јести, а увече само строго посна јела, да-кле и без рибе, а калуђери само сочива без уља (пр.223 *Номоканона* при Треднику).

⁹ *У све дане поштиа свеште четрдесетнице, осим субоите и недеље, и свештоа дана Благовестиа, нака бива само Лишурџија ирије освешених дарова* (Ап.пр.66.69; Лаод.пр.49.50.51.52; Трул.пр.52). *У дане сшроооа поштиа не сме се савришиши ишошйна Лишурџија, сем субоите и недеље, и свештоа дана Благовестиа. Забрањује се јестиши ире вечернеје доба. По ишошјуа норми Цркве, може се јестиши ишек ипосле Лишурџије, али је Лишурџију забрањено слу-житиши у вече, сшоа немајуши ишошјуне Лишурџије, освешени дарови се деле са вечерњом службом* (Трул.пр.52).

даизам одбацује као јеретике¹⁶. Временом и хришћани прекидају молитвено општење са Јеврејима и потпуно се одвајају¹⁷. Свакодневне Литургије, због гоњења хришћана бивају сведене на недељни дан (*die dominica*), а потом се уводи празновање Пасхе једном годишње (Ап.пр.7,64,70; Трул.пр.11; Лаод.пр.37,38; Картаг. пр.51,73,106), као код Јудејаца. Крштење катихумена које је било везано за Литургију, почиње да се врши, само једном годишње, на Велику суботу. Према изворима из 3. века, епископа је бирао народ “*omni populi*” а рукополаган је на недељном сабрању (Ап.пр.2). Слично сведоче и Иполитови канони из 4. века. Свака Света Литургија, и поред тога задржава пасхални карактер јер се васкрсли Господ појављује кад год се приносе дарови: *Ја сам хлеб живоџа* (Јн 6,35). Пасха се слави истог дана као и код Јудејаца, или недељу дана касније, у оба случаја је везана за њу. Овим издвајањем годишње Пасхе, настаје први празник. На тај начин и празновање вуче корене из *Старој Завести*. Кроз све ове примере се очитује да се Црква не одриче *Старој Завести*, већ јој је он инспирација и извор, током првог века настајања хришћанства. Сво културно наслеђе из различитих култура и религија, уграђивало се у литургијско време и простор живљењем у Цркви, те тако бива освећено и задобија нов смисао. Поента код инспирације коју једна култура црпи од друге, као и код преузимања религијских обреда, лежи у чињеници, да се све ипак дешава по промислу Божјем, према Његовим речима и уз Његову интервенцију. Човек у суштини усваја оно што му Господ пројављује: *Јер човек живи... њо вољи Божјој* (1Пет 4,2).

Хришћани се прво окупљаху под ведрим небом, за време живота Исуса Христа јер сва земља бејаше сматрана светом, јер је *џриџадала Боју* (Лев 25,23), пошто је од Њега створена. *А он изашавши њоче мноџо џроџоведати... беше најољу у џустџим месџима, и долажаху к Њему са свих стџрана* (Мк 1,45). *А кад сиђе с џоре, за Њим иђаше народа мноџо* (Мт 8,1). *И зайоведи народу да џоседају џо џрави; џа узе оних џеџ хлебова и две рибе, и џоџледавши на небо блаџслови, и џреломивши даде ученицима своџим, а ученици народу* (Мат 17,14). Следствено томе, први храмови представљали богослужбена места на отвореном простору али каткад то беху поткапине или свете пећине¹⁸. И данас се светим сматрају на пример пећина Св. Павла у близини Требиња (у којој богослужише Св. Апостол Павле и његов ученик Тит (Рим 15,19; 2Тим 4,10), за време мисионарења у римској провинцији Далмацији).

Јевреји, или Грци, или робови... и сви се једним Духом најоџисмо (1Кор 12,13). Велики беше број ослобођених робова. Ова разноликост временом доводи до сукода. Богати су прилазили да приме причест златним предметом (Трул. пр. 101). Бивши незнабошци се тешко ослобађају старих навика, а тешко им је и да прихвате васкрсење мртвих и обрезање, мада, Хришћани и Јевреји античког периода (Мт 8,11), верују у Васкрсење мртвих, те им је крајњи циљ Царство небеско. Хришћани јудејског порекла, згражавају се што виде ове како једу месо жртвовано идолима (иако то једно време беше и старозаветна пракса: *Ово су кухиње, џде ће жрџиве народне куваџи коџи служе дому* (Јез 46,19–24). Али ти кувани дарови коџи се раније даваше сиромашнима, више се не износише народу, нити се народ тиме посвећивао. Избише неспоразуми и око заједничких оброка, одеће жена при молитви (1Кор 11,15–21).

¹⁶ То се дешавало у Антиохији, Кипру, Икониуму, Листри (Дап 13,4–52;14,1–7).

¹⁷ Религиозно опћење с Јудејцима забрањује (Ап.пр.7), док 45. пр. забрањује религиозно опћење са свим јеретичима (*contumaciatio in sacris*). *Ако коџи џође у доџомољу јудејску или јеретичку, нека буде сврџнуџ — каварџреџтаи или одлучен — аџорџџетаи* (Ап.пр.64). Такође је забрањено *свеџковати са њима њихове џразнике и џримати њихове џразничне дарове, као џресне хлебове* (Ап.пр.70). *Не може имати ниџиџа неверник са верником* (2Кор 6,15). Забрањује се *џриношење уља у незнабожачко свеџилиџиџе или јудејску синаџоју, или џаљење свеђа, кад су џразници њихови, под претњом одлучења* (Ап.пр.71).

¹⁸ О. Wolff, *Tempelmasse. Das Gesetz der Proportion in den antiken und altchristlichen Sakralbauten*, Wien 1932,15. Пећине и поткапине, током преисторије, беху места за скаљање, привремени боравак (1Цар 18,4) или сахрањивање људи (Пост 23,11; 23,20).

Богу су се могли молити на било ком месту (Јн 4,21) али ипак су била потребна посебна места ради сабрања хришћана на једном месту¹⁹ и заједничке молитве. Падом првога човека дошло је до разбијања јединства Бога и човека, да би потом у Вавилону, увођењем различитих језика, дошло до разбијања заједнице међу људима. Силаском пак, Духа Светог на Апостоле, на дан Педесетнице наступа период када Дух Свети уједињује црквену заједницу у једно тело Христово. Зато су храм и Света Евхаристија неопходна припрема верника у ишчекивању Његовог Другог доласка. Заједничко симболично обедовање верника (*ἀγάπη*)²⁰ одвијало се у кућама, у спомен Тајне вечере (1Кор 10,16). Из приватних домова, обичај касније дива пренет у цркве, односно у њихов егзонартекс, док се Света Евхаристија одваја од јела, и смешта у наос. Једно време приређују се агапе истовремено, и у кућама и у храмовима, да би у 4. веку овај обичај у храмовима био забрањен каноном²¹. Између 3. и 4. века, беху златне чаше²² поклањане храму, да би се из њих служило током агапа. Св. Василије Велики је по угледу на агапе, у 4. веку, у Василијади, основао прихватилиште за сиромашне и јавне трпезе.

У време прогона хришћана, заједницама верних беше забрањено окупљање, те се стога скриваше и тајно састајше на гробовима мученика. Још Јудејци су имали чудотворце и често посећивали њихове гробове, остављајући поруке на тим местима и добротворне приносе. Све ово се може пратити и код првих хришћана који се окупљаше и богослужише на гробовима мученика (где касније ничу маријуми, апостолиони), у катакомбама... Некад су користили већ постојеће објекте за сабрања (пећине, поткапине, терме, ораторијуме, крипте)²³. Дионисије Александријски помиње да су се састајали и у пољу, пустињи, стаји, затвору, на лађи²⁴... свему што им је могло служити уместо храма. Разни називи хришћанског храма, тада зато и беху били: *куриакόν* (1Кор 11,17), *куриакή*,²⁵ *dominica*²⁶ (који припада Господу), *dominicum* (који је у власништву Цркве), *domus* (приватна кућа), *ἐκκλησία*²⁷, *ecclesia*, *ἐκκλησία συγκεχυμένη* (Дап 19,32), *ὁ τόπος ἐν ᾧ ἦσαν συγγεμένοι* (Дап 4,31), *locus in quo erant congregati, παρεκκλησίαи, ἐκκλησιαστήριον, ἐκκλησίαи τῶν ἐθῶν* (Рим 16,4). У почетку тај појам означава само скуп или окупљање (од глагола *ἐκκαλέω*) ради заједничког ломљења хлеба, па потом место посвећено богослужењу и кућу Божју — *οἶκος τοῦ θεοῦ* (Мт 12,4), *οἶκος ἐκκλησίας, τῶν ἐκκλησιῶν οἶκος* (Анкир.пр.15; Лаод. пр. 28), *domus Dei, domus ecclesiae, tituli, βασιλική*²⁸, *στοά, οἶκια, basilica*). Црква јесте ме-

¹⁹ Ј. Зизијулас, „Евхаристија и Царство Божје“, *Беседа* 6,(2004),13.

²⁰ Неко време термин *агапе*, бејаше назив за клупе верника које се беху налазиле унутар богослужбеног простора (H.Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie Chrétienne et de liturgie* X/2, Paris 1925, 2376–2486).

²¹ Гангр.пр.11; Лаод.пр.27,28; Картаг.пр.42; Трул.пр.74. „Не смију се у мјестима Господу посвећенима, или у црквама, држати агапе (*ἀγάπαι, ιραιεζυ δραιιολοβια*), и у огради храма јести и постоље простирајути“. Оци Трулског сабора, понављају правило Лаодикијског сабора којим је било забрањено држање агапа у црквама, већ првом половином 4. века. Пошто су неки наставили одржавати агапе, нужно је било поновити стару забрану, претећи одлучењем сваком ко забрану прекрши. „Не смеју се ни у свetim оградама Цркве постављати крчме, једење и продаје“. То се односи и на гробља, околу цркава, околу храма (*περιοχαί*), као и на простор пред црквом, атриуме и портике (Ап. пр. 73; Трул. пр. 74, 76, 97).

²² Фрагменти тих чаша, су узидани у плоче које су затварале локуле у катакомбама. Репрезентативне примерке из 4. века представљају чаша из Подгорице и уломак из Штрпаца, код Ђакова.

²³ Eusebius Caesarensis, *De Vita Constantini* LIII, 48, J. P. Migne, *Patrologia latine tantum edita*, XIII.

²⁴ Eusebius Caesarensis, *Historia ecclesiae*, LVII, 22.

²⁵ Отуда речи: у немачким језику *Kirche*, и у црквенословенском *црковь*.

²⁶ Анкир.пр.15; Лаод.пр.28.

²⁷ *Χριστιανούς (τοὺς μαθητὰς Χριστιανούς)* и *ἐκκλησία (τῆ ἐκκλησία)* се први пут помињу у Дап 11,26. Од речи *ἐκκλησία* изводе се речи: *chiesa* (у италијанском) и *l'église* (у француском језику).

²⁸ Исто, LIII, с 52. Царски дом, јер се ту велича Цар над царевима, односно Небески цар.

сто где је Бог присутан, где слуша молитве верних — *οἶκος προσευχῆς* (Мт 21,13; Мк 11,7; Лк 19,46), *domus orationis, προσευχή* (Дап 16,13), *locus precum faciendarum, oratorium* (Лк 16,16) Касније се јављају појмови: *προσευκτήρια, εὐκτήρια, οἶκοι εὐκτήριοι*²⁹. Хришћани цркве беху називали и *templum*³⁰. Сви ови називи прецизније одређују места богослужења хришћана током прва 3 века.

Прва два века постепено су осниване хришћанске општине, прва хришћанска заједница је била основана у Јерусалиму (Дап 8,1). Општине организоваху окупљања верника у приватним просторијама, које беху свима на располагању (Дап 20,7–12). У 1. веку, био је снован први храм изван Јерусалима, у Антиохији (Дап 11,20–26), пошто Јевреји протераше хришћане из Јерусалима. Средином 2. века, кад је цар Хадријан разрушио Јерусалим, на његовим развалинама је подигнут мали град Елија (*Aelia capitolina*), где су бивши незнабошци основали нову хришћанску општину³¹. Од 3. века, хришћани купују објекте које преграђују у општинске куће (*domus ecclesiae, tituli, dominica*)³². У њима правише баптистеријум, конфирматоријум, То беху четвороугаоне зграде (Еуфразијана), раздвојене на простор за свештенство и велику дворану за састајање и богослужење верника, фланкиране крстионицама, конфирматоријумом³³, и просторијама у којима беху оглашени боравили за време њима дозвољеног дела Свете Литургије, просторије за састанак клира, облачење, одлагање одежде и прилога³⁴ (црква у Dura-Europos и грађевина испод цркве Св. Јована и Павла у Риму). Самосталне цркве (St. Grisogono у Риму, црква 1 у Аквилеји) подижу се у периоду мира између 260. и 300. године. Грађене су по узору на суднице или ризнице³⁵.

Катакомбе³⁶ су подземна гробља, често великих размера, које су у старохришћанско доба имале назив *coemeterius catacumbas* или *hurogaeum* (подрум, гробница). Назив катакомбе, потиче вероватно од речи *κύμβη*³⁷ (удубљење). Сам обичај покопавања покојника у подземним гробљима је оријенталног порекла, јер су Латини не верујући у вечни живот, своје преминуле спаљивали³⁸. Хришћани и пагани

²⁹ Исто, LX, с.3.

³⁰ Прва три века, хришћани избегаваше ово име, јер су њиме били називали храм незнабожци. Касније кад је хришћанство постало државна религија у Византији, па је незнабоштво почело да ишчезава, а њихове грађевине претваране у хришћанска здања, овај термин улази у употребу и као одредница за цркву, у смислу богослужбеног простора, али више код говорника и песника, него у свакодневном говору.

³¹ Епископ елијски био је потчињен епископу кесаријском и није био подређен јерусалимској јерархији (Никеј. пр.7), јер је Кесарија постала главни град државе *Palestina prima*.

³² *Enciklopedija likovnih umetnosti* 4,309.

³³ Просторија која се у неким изворима помиње и као консигнаторијум, је непосредно поред крстионице, у коју су новокрштени увођени одмах после крштења, ради примања миропомазања. Овакве просторије уз крстионицу, одржале су се у неким местима и до 5. или чак 6. века.

³⁴ У првим вековима верници су доносили у цркву прилоге у виду јела и пића (1 Кор 16,2). Они су чувани на нарочитим местима предвиђеним за то. Неки верници су се чак приносили прилоге олтару према старозаветној традицији. Приношени су уље (уље се употребљавало за видело, мирисе за уље помазања и за мирисави кад), тамјан, нови класови, плодови и животиње. Да би се ово предупредило, Ап. пр. 3, заповеда да се ништа друго не приноси олтару сем оног што је Христос заповедио, *хлеб и вино* (Мт 26,26–28; Лк 22,17–20). Уље и тамјан се смеју доносити али ради употребе при црквеним службама. Правило потврђује употребу уља и тамјана од првих дана Христове Цркве, и сматра је законитом. Класове, жито, грожђе, допушта само у одређене дане, да би их свештеник благословио. Док 4. правило налаже да првине сваког другог плода, нека се шаљу дому епископу или презвитеру, а не олтару, јер су приноси добровољни, али и неопходни ради издржавања свештеника и других служитеља Цркве (Никоиди, Епископ далматински, *Правила Православне Цркве са њумачењем*. 1, Нови Сад 1895,47–8).

³⁵ P.Bauer, M.Rostovzeff, *The excavation in Dura-Europos* 15, New Heaven 1952,132.

³⁶ Топоним *ad catacumbas* означава предео између 2. и 3. камена — *крајјушааша*, на Апијевом путу у Риму (F.Mancinelli, *The Catacombs of Rome*, Firenze 1984,13).

³⁷ *Enciklopedija likovnih umetnosti* 3,159.

³⁸ Римљани пагани су до средине 2. века наставили да спаљују своје преминуле, да би тек тада прешли на инхумацију у катакомбама.

су временом преузели од Јевреја обичај покопавања преминулих у катакомбама³⁹. Оне почињу да се граде крајем 1. века, да би век касније постојала у свим крајевима Римског царства (Риму, Напуљу, Сиракузи, Малти, Кирени, Керч`у, Малој Азији). Хришћанске катакомбе се граде од времена Децијевог гоњења, од друге половине 3. века, да би постале бројне до прве половине 4. века. Прво су катакомбе служиле искључиво за сахрањивање преминулих⁴⁰, да би у време прогона хришћана постала места за обављање Свете Евхаристије, нарочито су у вези са окупљањем на месту погребња мученика, а служажу и као уточишта прогоњеним хришћанима⁴¹. Нису никад служиле за обављање свакодневних Литургија⁴², већ повремено, и углавном беху везане за богослужења ради помена упокојених⁴³. Света Евхаристија је вршена у триконхалним, кружним или крстастим параклисима унутар, или мартирејумима изнад самих катакомби (St. Sotere, *Capella graeca*, катакомбе Св. Калиста). Није било посебног простора у катакомбама за облачење свештеника, стога су се они облачили код олтара. Најпре су биле у власништву једне породице или колегијума (скуп особа везаних истим занимањем), да би у 3. веку прешле у посед Цркве. Старохришћанске катакомбе имају веома сложен систем подземних ходника, постављених да се секу под правим углом, исто као и античке улице. Понегде су грађене на неколико спратова (најчешће 5), међусобно повезаних степеницама. Уски и ниски ходници на неким местима су проширени ради градње већих просторија, које су служиле као гробнице (*cubicula cryptae*) и богослужбени простори. Неке од тих просторија су надсвођене и имају стубове, полустубове и пиластре, што је после пренето у надземну архитектуру. Сами гробови су издубљени у зидовима ходника или гробница, а ређе се јављају саркофази у зидним нишама⁴⁴. Овакав начин сахрањивања упокојених је остао у употреби до данашњих дана. Катакомбе су најчешће осликане, почевши од 1. до 3. века, донекле прерађеним мотивима из античке митологије, следећи пример римског профаног сликарства (оранс и добри

³⁹ Leonard Rutger, професор на Универзитету Utrecht у Холандији ([www:Did Christians copy Jewish catacombs-Live science-MSNBC.com.htm](http://www.DidChristianscopyJewishcatacombs-Live-science-MSNBC.com.htm), 5.12.2005) открио је да су Јевреји градили катакомбе, већ негде око сто година пре хришћана. Његови закључци се базирају на испитивању радиокарбон угљеником фрескомалтера, откривеног на зидовима катакомби у Villa Torlonia. Од 60 катакомби пронађених у Риму, само су две јеврејске, и припадају члановима заједнице која је живела током 1. века, у Риму. Установљено је да су се Јевреји и хришћани одвојено сахрањивали. Јеврејске катакомбе су пронађене и у Палестини, Картагини, Кирени, Хелиополису, Александрији, на Сицилији, Малти,... Јевреји су обичај градње катакомби преузели од паганских долмена (А.Фотић, „Врсте мегалита уз преглед њиховог утицаја на хришћански богослужбени простор“, *СТД* 2013), али уместо да у њих похрањују остатке спаљених покојника, сахрањивали су их, а да су након тога и хришћани и пагани обичај инхумације преузели од Јудејаца, и вратили се поново старозаветној пракси.

⁴⁰ Једино су цареви и племство имало привилегију сахране унутар града у надземним гробницама (*Mausoleum*). Касније се цареви, ктитори и архијереји, сахрањују у црквама. Тако је и цар Константин Велики, тражио да буде сахрањен у цркви Св. Апостола у Цариграду, уз гробове 12 Апостола. Сиromaшни су сахрањивани ван града, у ракама, једни изнад других, сличне се и данас употребљавају. Погребни првих хришћана изгледаше тако, док се не беху организовали бројно и материјално, да би били у могућности да саграде катакомбе.

⁴¹ У ту сврху су служиле мале одаје уређене као куће (www:fromjesustochristthefirstcristiansinthecatacombs.htm, 5.1.2006).

⁴² Постојеће веће одаје су сувише мале да би се у њима окупљали сви чланови заједнице. Нису откривене ни клупе неопходне при агапама, повезаним са првим богослужбеним местима.

⁴³ Мишљење Л. Рутгера да су се у катакомбама обављала заједничка обедовања, слично данашњим даћама, које пореди са паганским обичајима, одражава непознавање намене ранохришћанских агапа.

⁴⁴ У зидовима су издубљене дугуљасте четвороугаоне нише (*loculi*) које су затваране вертикалном плочом, или надсведене нише затваране хоризонталном каменом плочом. На плочама се налазило име покојника и понеки религиозни симбол (голубица, сидро, јагње, риба, Христов монограм) или обележје занимања покојника.

пастир), а у 3. веку старозаветним сценама (прелазак преко Црвеног мора, Јов, Товија). Катакомбе су најстарији сачувани споменици хришћанског сликарства. Најстарије су Калистове катакомбе на Апијевом путу у Риму; оне покривају простор од 6 хектара и имају 235 просторија⁴⁵. Изнад катакомби током времена почињу да се граде меморијалне цркве.

У јавна купатила (*θερμαί, thermae*)⁴⁶ се од 2. века уводи подно грејање и граде се свуда широм царства као објекти јавне намене, а не више само као делови приватних кућа. У њима се одвијао интензиван друштвени и културни живот, поред просторија за одржавање хигијене (купање у хладној и топлој води) и за терапевтске сврхе (масажу, мазање ароматичним уљима, епилацију и шминкање тела), имала су и одаје за разоноду, сликарске изложбе, разговор, рецитације и раскошне библиотеке, те су стога и представљале погодна места за окупљања првих хришћана. Нека оваква купатила достижу површину и до 13 хектара (Диоклецијанове терме). Терме беху у основи, четвороугаоне грађевине, које се завршаваху апсидом. Тај полукружни део су хришћани почели да преграђују, користећи га за сабрања, називајући таква места ораторијуми⁴⁷ некад и за крштавање катихумена, дограђујући ту крстионицу. Ораторијуми (*oratorii*)⁴⁸ су адаптирана античка јавна (терме) или приватна здања (куће из апостолског доба) или богомоље ван градова, подизане уз гробове мученика⁴⁹, осмишљена ради сабрања заједнице верника. Ораторијуме настављају да граде цареви и племство у својим палатама, и после 313. године, све док нису законом забрањени у време цара Јустинијана, јер су разбијала концепцију заједничке молитве свих на једном месту⁵⁰.

Крипта (*κρύπτη⁵¹, crypta*) беше просторија у античко доба испод профане или сакралне грађевине⁵². Постојале су крипте у римским храмовима намењене чување култних предмета (ризнице), да би њих хришћани у време гоњења, користили као богослужбене просторије и гробнице за погребене своје преминиле браће⁵³. У каснијим вековима крипте су грађене у виду посебног подземног простора цркве, намењене сахрани мученика, црквених великодостојника и угледних особа из јавног

⁴⁵ Изван градских зидина, цео Рим бејаше окружен гробљима и катакомбама. Претпоставља се да су сви чланови заједнице морали учествовати у градњи бројних и огромних гробља. Катакомбе су се правиле у виду дугачких ходника издубљених у постојаној вулканској стени која се лако обрађивала.

⁴⁶ Настају у критско-микенској култури, али тек у римском царству, постају једно од најзначајнијих јавних места окупљања (J.Marquardt und Th.Mommsen, *Das Privatleben der Römer*, Leipzig 1893,103; E. Pfromm, *Die grundrissentwicklung der römischen Thermen*, Strasbourg 1909, разнo).

⁴⁷ Остаци таквих ораторијума нађени су у Салони и Поречу, видети: O.Wulf, *Altchristliche und byzantinische Kunst I*, 1914; E. Dugve, *History of Salonitan christianity*, Oslo 1951,разно. Ораторијум у ранохришћанској Салони касније прераста у двојну епископску базилику, од тога је северна базилика служила је у литургијске сврхе, а јужна за одржавање црквених сабора.

⁴⁸ Реч се помиње први пут у Старом Завету (Јдт 9,1), али у једнини као *oratorium*, док је у грчком издању то *οίκος τοῦ θεοῦ*, уз помен тамјана (*θυμίαση, tus*) и сакоса (*σάκκος*) за време молитве (*εἰσέρως, cilicio*). Описујући како се Јудита молила Господу, на вечерњој служби, посипајући се пепелом (*σποδός, cinere*) и метанишући. Христовом жртвом престаје потреба за праксом посипања по глави пепелом жртава паљеница.

⁴⁹ G.V.Rossi, *Roma sotterranea cristianam*, Roma 1864,67. Ако беху подигнуте цркве а не богомоље, односно мања здања над гробом мученика, називаше их *μαρτύρια* или *memoriae*.

⁵⁰ Изречена је забрана служења Литургије у приватним резиденцијама (том приликом се помињу такви ораторијуми), сем у случајевима кад су у питању здања као што су болнице, затвори и сличне установе, које у оно време постојаше махом у резиденцијама имућних људи (Justinianus, *Novellae constitutiones* 58,131).

⁵¹ Потекла од речи *κρύπτειν*, што значи сакрити, покрити.

⁵² *Enciklopedija likovnih umetnosti* 3,245.

⁵³ Једна од првих је крипта Пресвете Богородице у катакомбама Св. Петра и Св. Марцелина у Риму.

живота, али беху сачувале и изворну функцију ризница (*θησαυρός*) у којој су похрањене реликвије. Хришћанске крипте такође имају полукружне апсиде⁵⁴.

У првим вековима, Света Евхаристија се вршила у епископским црквама, али подизане су и цркве на хришћанским гробљима (*confesiones, memoria, memoriae*)⁵⁵ или на местима где су мученици пострадали или били погребени (*μαρτύρια*⁵⁶, *martyrium*). Ту су се верни окупљали ради доношења светих дарова и молитве за упокојене⁵⁷. У њима је служио један свештеник (*μειροφύλαξ, μεμориτής*). Имали су постављене клупице око гробова. Од 3. века, постају двоспратна монументална здања, према једном александријском ткању⁵⁸, минијатури у *Менолојију*⁵⁹ цара Василија II или екседре и триконхоса Св. Калиста у Риму. Касније су осмишљене као веће централне грађевине⁶⁰ (полигоналне или кружне основе) са каменим сводовима или покривене двоводном дрвеном конструкцијом. Произишли су из архитектонске концепције античких хероона (*ήρώων*)⁶¹ или маузолеја (*Μαυσώλειον*)⁶², а служили су за похрањивање светих моштију⁶³. Пошто су та здања имала улогу очувања успомене на преминуле, задобијала су назив *меморије*⁶⁴. Првобитно су и место где беше преминуо покојник називали меморија, као и места где се заиста беше налазио гроб (Христов у Витлејему, Св. Петра у Риму). *Мартиријуми* су подизани искључиво ван градова (*sub divo*), у првим вековима то беху цркве подигнуте зарад успомене на мученике и исповеднике, а могле су бити посвећене и сећању на Спаситеља (*του Σωτήρος μαρτύριον*)⁶⁵, као Црква на Голготи, коју је подигао цар Константин. Мученици у чију су част мартиријуми посвећени, називани су црквени патрони⁶⁶. Са појмом мартиријум или меморије, повезани су били називи *ἀποστολεῖον* и *προφητεῖον*, а представљају цркве подигнуте у спомен Апо-

⁵⁴ Такве су крипте испод базилике епископа Филипа из 5. века у Стобима; крипта уз тробродну базилику Ц у Царичином граду из 6. века (крипта је понављала базиликални распоред, али су њена три брода била краћа и засведена полуобличастим сводовима, имала је травеје на западној страни, између којих су постојали пролази, у крипту. се улазило споља, са јужне и са северне стране а не из цркве), и из 7. века, у Цркви Св. Панкратија у Риму, а сазидане су испод олтара стога прате и полукружни облик олтарске апсиде. Данас још увек постоје очуване крипте у Хиландару (тамо се похрањују лобање преминулих монаха), Кијевској лаври, Опленцу и испод неких већих цркава, у виду зиданих гробница, пећина или капела. У њима су се током векова сахрањивали чланови клира и савршавале службе за упокојене.

⁵⁵ Augustinus Enarr., In Psalm LXV n.4; *De civiti Dei* LXXII, c.10.

⁵⁶ Athanasius, *Ep. ad monachos sive solitarios* (*μαρτύριον Πέτρον*); Ioannes Crysostomus, *Homiliae* 26 in ep. N. ad Corinthanos. Помиње се на многим местима у *Старом завету* у значењу зваец и сведочанство.

⁵⁷ Базилика посвећена петорици мученика у Марусинцу, подигнута је у 5. веку, над маузолејем Св. Анастасија, који је остао сачуван у атријуму базилике, видети: E.Dyggeve, „Probleme des altchristlichen Kultbaus“, *Zeitschrift fur Kirchenkunde* (1940).

⁵⁸ Музеј *Staatliche* у Берлину.

⁵⁹ Чува се у Ватиканској библиотеци у Риму.

⁶⁰ Октогон у Антиохији, ротонда посвећена Васкрсењу, изнад Христовог гроба, ротонда Имбодом, изнад места Христовог Вазнесења, у Јерусалиму. Само је на централни полигонални мартиријум, на месту Христовог рођења, у Витлејему, додата дугачка базилика (G.Babić, *Les Chapelles annexes des eglises byzantines*, Paris 1969, разно).

⁶¹ Храм подигнут у славу неког јунака, или његов гроб.

⁶² Раскошно украшена владарска гробница. Назив је добила према споменику који је у 4. веку пне, краљица Артемизија подигла свом мужу Маузолу, карском краљу. Централно здање са калотом, је хришћански маузолеј Константинове кћери Константине (*St. Constance*) у Риму, из 354. године (предходно је био баптистеријум), видети: O.Wolf, *Altchristliche Kunst II*, HDKW, Berlin-Neubabelsberg 1913.4.

⁶³ E. Dyggeve, у наведеном делу, помиње мартиријуме Св. Астерија у Капључу, Св. Епископа Домниона у Манастиринама, и Св. Анастасија у Марусинцу, из којих су се током 4. и 5. века развиле монументалне базилике.

⁶⁴ A.Grabar, *Le martyrium I*, Paris 1946, 103–119.

⁶⁵ Athanasius Bibliothecarius, *Historia ecclesiae ex Theophane*, PG 180, 1215.

⁶⁶ Paulin Nolan, *Epist. 3 ad Alypium et epist. 26 ad Sebastianum*.

стола односно пророка. То су триконхалне грађевине (*cella trichora*), чије су бочне апсиде мање и налазе се на средини бочних зидова⁶⁷. Порекло тролисних грађевина налазимо у касноантичком гробницама из 3. века (Брестовик). Било је уобичајено да се код ранохришћанских здања, поред главне цркве граде меморије или већнице (*curia*)⁶⁸.

Крстионице (*βαπτιστήριον, baptisterium*)⁶⁹ су код хришћана базени за обављање Свете тајне крштења. Прва крштења (Рим 6,4) су вршена на пустим местима у рекама (Мк 1,4–5) и нису била везана за богослужбени простор, потом по кућама у којима су се верници окупљали ради саборног ломљења хлеба (Мк 10,39). Касније су зидани само базени у већ постојећим објектима, термама, ораторијумима⁷⁰. Археологија још није дала одговор да ли су крстионице постојале већ у катакомбама. Обред се обављао урањањем катихумена у воду базена⁷¹, у посебној просторији⁷², одвојеној од места предвиђеног за Св. Литургију. Баптистеријум се прво градио уз базилике, или се уграђивао у њен пронаос, а коначно је постао и самостални објекат од 4. века. Од тада се подижу уз епископске базилике⁷³, јер су епископи тада имали искључиво право крштавања (Ап пр.32), а крштавање по кућама бива забрањено и могло је бити само једно (Еф 4,5). Први баптистеријуми, настали на Блиском истоку, имали су тролисне основе. У средишњем делу обављана је Света Тајна крштења, а у споредним просторијама су чекали катихумени или су били покопавани мртви. Крстионице у рановизантијско доба често претежно беху у оквиру посебне зграде кружне, четвороугаоне, тетраконхалне основе или полигоналне,

⁶⁷ Рновизантијски апостолиони у Константинопољу, Св. Јована у Ефесу, Св. Марка у Венецији су већа здања и имају мало другачији просторни распоред, од ових на нашем простору (упоредити Апостолиони у Клисуре).

⁶⁸ В.Пашквалин, „Прилог датирању ранохришћанских базилика БИХ“, *Adriatica Praehistorica et Antiqua*, Зборник радова посвећен Гргу Новаку (1970), 667–689.

⁶⁹ Код Грка првобитно означавао базен с топлем водом, а код Римљана базен за пливање у хладној води.

⁷⁰ F.Grossi Gondi, *I monumenti cristiani iconografici et architettonici dei sei primi secoli*, Милано 1923.

⁷¹ Ап.пр.50: мора се крштавати троструким погружавањем (*βάπτισμα, immersio*). О тумачењу правила видети: Никодим, Епископ Далматински, *Правила Православне Цркве са џумачењем*, 1, Нови Сад 1895, 11). После доба ренесансе крштење се изводи поливањем, а вода се држала у посудама већих димензија а разноврсних облика (камена здела, шкољка), које замењују некадашњи базен (*piscina*).

⁷² N.Milosevic, „To the Christ and the Church“, *The Divine Eucharist as the All-Encompassing Mystery of the Church*, Los Angeles 2012, 12.

⁷³ Ротонда Св. Марије Мађоре у Ноцери је у 4. веку првобитно била крстионица; из 5. века су: октогонални баптистеријум латеранаца у Риму; ротонда Св. Стефана у Риму; баптистеријум Спаситеља у Напуљу; баптистеријум (над којим је ксаније подигнут параклис Св. Павла у 6. веку, поред епископске базилике Св. Петра), у Поповом пољу код Требиња; из 6. века: крстионица ортодоксних (St. Giovanni in Fonte), и њена имитација баптистеријум аријанаца (St. Maria in Cosmedin), оба настала преграђивањем атријума постојећих терми куће *Droedone* (O. Wolf, нав. дело, 1913–4). У 6. веку, неке крстионице беху подизане као засебне грађевине. У Солину је крстионица октогонална, налази се уз епископски комплекс двојне базилике а у непосредној близини налазила се велика просторија за катихумене и епископска палата с анексима (E.Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, 103). У Стобима поред базилике Ц, и она у Царичином граду (*Justiniana Prima*), поред епископске базилике, су грађевине у облику слободног четворолита (Ј.Петровић, „Ископавања у Стобима“, *Сћаринар* (1933–34) 169–191; В.Петковић, „Ископавања царичиног града код Лебана“, *Сћаринар* (1937) 81–2). Испод параклиса Св. Павла код Требиња, првобитно беше или крстионица, или апостолион, а Г. Бабић и А. Грабар указују да је ово био касноантички мартријум (А. Grabar, нав. дело, 103–119). Осмоугаони баптистеријум беше смештен у атријуму, поред са северне стране Еуфразијане, у близини остатака конфирматоријума, тролисне меморије, Мавровог ораторијума из 4. века и епископске палате из 6. века (М.Прелог, *Град и сјоменици*, Београд 1957, разно). Истовремено беху зидани базени у бочним просторијама базилика у Клобуку, Дабравини, Могорјелу (Д.Сергејевски, „Старохришћанска базилика у Клобуку“, *ГЗМС БиХ* (1954) исти, „Дабравина“, *ГЗМС БиХ* (1957); Ђ.Баслер, „Базилике на Могорјелу“, *Наше сћарине* (1957). Најлепши су баптистеријуми из доба ренесансе, подизани као посебне грађевине (у Писи, Фиренци, Парми), у то време поново се подижу засебне крстионице и у средњевику Србији (у време масовног покрштавања Срба).

већином осмоугаоне грађевине усред којих се налазио базен⁷⁴. Овај облик грађевине могао је водити порекло од римског нимфеума (*νυμφαῖον, nymphaeum*)⁷⁵, док је просторна концепција произилазила из саме функције објекта, вршење Свете тајне у средишту грађевине у присуству верних који примају новог члана у заједници, што је диктирало централни облик здања⁷⁶. До базена, удубљеног у поду, водила су 3 или 7 степеника, а био је окружен оградом од студића (*βαλαούστιον, balustrade*) или плоча (*parapetto*). У засебном баптистеријуму се обично налазила и апсида са олтаром, будући да се након крштења савршила Света Евхаристија. Његова унутрашњост је богато декорисана, подови су се израђивали од мозаика, зидови су у доњем делу били обложени мермером и инкрустрацијама, а на горњим деловима и своду налазиле су се зидне слике или мозаик са представом крштења Христовог и симболима (крст, јагње, јелен, риба).

Параклиси⁷⁷ (*παρεκκλησίαι, οἶκος προσευχῆς, προσευκτήρια, οἶκοι ἐκκλήριοι, domus orationes, oratoria*) су мањи објекти за заједничку молитву верника, погрешно називани капеле⁷⁸ у старијој литератури, а затим су временом означавали самосталне мале цркве. Веома рано имућни чланови заједнице су, поред својих палата, градили параклисе у којима је служио засебан свештеник или онај који је обилазио епархију⁷⁹. Постојали су и параклиси дозидани уз подужу страну епископских базилика или као самостални објекти поред ових⁸⁰. Епископи су прво подстицали имућне да граде параклисе, јер у почетку није било већих јавних храмова⁸¹. Када су се у појединим крајевима образовале парохије, сви параклиси, мартирејуми и ораторијуми те области, беху претворени у цркве, у циљу зајеничког богослужења целе општине.

⁷⁴ Вероватно је обичај крштавања деце учинио да ишчезне потреба за посебним местима за ту намену. Некад су се крштења вршила на велику суботу.

⁷⁵ Код Грка је то светилиште вила, а код Римљана је женско купатило са више просторија у којима су клупе за одмарање у базенима пуним воде.

⁷⁶ Често су биле полигоналне или кружне основе са неколико апсида, постављених око центра (*The Joy of Knowledge History and Culture 1, Mitchaell Bazeley Ltd 1977, 153*).

⁷⁷ Првобитно параклиси и ораторијуми означавају наизглед исто, места за молитву верника. Временом се ораторијуми дограђују у палатама а параклисе зидају поред палата или уз већ постојећу епископску цркву, као помоћне богослужбене грађевине. Могуће је да су настали од конфирматоријума и преузели њихову функцију. Назив им потиче од речи *παρά* — уз, поред, и *ἐκκλησία* — црква, односно здање које се подизало поред већ постојеће епископске базилике. Археолози су пронашли бројне примере параклиса из јустинијанске епохе.

⁷⁸ Назив потиче од речи *capere* (обухватити), или *capella* (мали груб огртач, са капуљачом). У 7. или 8. веку, највећа светиња коју имаше меровиншко-франачки краљеви беше огртач Св. Мартина Турског, из 4. века. Црква у којој се чувао овај огртач, названа је *кајела*, а свештеници *кајелани* имаху обавезу чувања овог огртача, а у случају рата носили су га са собом. По томе приватне краљевске цркве бивају назване капеле током 9. века, а затим и све мале цркве, које не беху парохijske. Овај назив са Запада прелази на Исток, као одредница за мале цркве (Н. Plitt, *Realencyclopädie für die prot. Theologisches und Kirche* 7, 489). Мада у се старијој литератури (Н. Милаш, Л. Мирковић) користи погрешно назив капела за све мање богомоље на Истоку, у ранохришћанском периоду, иако тамо није могао бити усвојен овај термин, све негде до пред крај Средњег века.

⁷⁹ Некад је епископ начелствовао само у јеној цркви и слао свештенике да обилазе епархију.

⁸⁰ Тробродна базилика у јужном делу Царичиног Града имала је уз атријум са северне и јужне стране дозидана два параклиса (Ђ. Мано Зиси, „Ископавања у Царичином Граду“, *Стигариар* (1955), 127–68). Параклис Св. Павла код Требиња, подигнут уз већи саборни храм из 4. века, има аналогија у Салони, Житомирилима, Турбету, Зеници и Могорјелу (В. Ђоровић, „Ископавања у Петровом манастиру код Требиња“, *Југословенски историјски часопис* 1–4 (1935), 750–751). Спољашњи изглед слободног крста цркве постигнут је додавањем бочних апсида на правоугаону основу цркве посвећене Св. Апостолу Петру, што би да би могло указивати на рановизантијски апостолион, јер су апостолиони имали крстасте основе (В. Ђурић, *Почетци уметности код Срба, Рани средњи век*, Уметност на тлу Југославије, Љубљана 1986, 59).

⁸¹ Joannes Chrysostomus, „Homiliae 18“, *Acta Apostolica*.

Саборна Црква⁸² (*καθολικαὶ ἐκκλησίαι*) представљала је првобитно јавно место за заједничко богослужење, за разлику од приватних богомоља (*εὐκτήριᾶ*) и цркава у приватним домовима (*domus ecclesiae*).

Временом настају хришћански манастири и испоснице (*ερημητήριον, σκήτη, ασκητήριον, ερημητάριον, hermitagium*)⁸³ у пустињама. Св. Анте у 4. веку живео је 20 година у гробници у Египту. Столпници (*στυλιῖται*) су аскете које су се подвизавале живећи на врху стубова (*στυλοῖνα*). Ту праксу је увео Св. Симеон Антиохијски крајем 4. века. Свете Литургије су служене у општежитељским манастирима а испосницима се причешће доносило једном недељно или су они повремено долазили на сабрања. Сотириолошки смисао покајања задржале су многе хришћанске аскете⁸⁴. Реминисценција старозаветног поимања спасења (снажно осећање кривице пред апсолутном правдом, доводи до врлине покајања, код преподобних преисторијских Јевреја који су мучили тело⁸⁵, строго и често постили) примећивала се својевремено се код монаха манастира Тамница⁸⁶, недалеко од Александрије. Канони бележе да црквенослужитељи и свештенослужитељи не могу бити постављани без назначења, одређења ка извесном месту, при чему се мисли на градску (*ἐκκλησία πόλεως*), сеоску цркву (*κώμης*), мученички храм (*μαρτυρίων*) или манастир (*μοναστήριον* — Халк.пр.6). Из овога се може претпоставити да приватне цркве излазе из употребе⁸⁷, које су разним канонима до тада помињане, а да мартријуми још увек настављају да се користе. У 4. веку, настаје *diocesis Orientis*, чији је главни град био Антиохија. Ова епархија је као и Египат, зависила од *Praefectus orientis*. Ту област су сачињавале *Palaestina, Syria, Phoenicia, Arabia, Cilicia, Isauria, Mesopotamia, Osroëna, Euphratensis et Cypria*⁸⁸. У свакој овој мањој епархији су постојале и повлашћене Цркве (*suburbicariae ecclesiae*)⁸⁹.

⁸² Старохришћанске базилике са епископском катедром, седиштем за клир, амвоном, хорском преградом (*deambulatorium*) али се као тип развија тек од романике. Обично има попречни брод, с венцем капела и звоником на западу. Саборна црква јесте једно од жаришта колективног живота града и покрајине. Касније се термин користи за главну, катедралну цркву у епархијском средишту, која је сапостојала поред многих парохиских цркава, која не мора бити ни највећа ни најбогатије уређена у том месту али је неопходно да се уз њу увек налази епископска резиденција.

⁸³ Petit Larousse, Paris 1976, 390.

⁸⁴ *Ако се који ејискоји... и они из свештеничкој именика... не ради вџбања у добру, нећо ради ѣнушања, заборављајући да је све мноћо добро и да је Бој сѣворио човека мушко и женско... ѣакав нека се јојрави, или нека буде сврѣнућ или искључен из Цркве. Ал ко хоће вазда да се уздржава ради аскезе, слободно му је* (Ап.пр.51). Гностичари (поглавито енкратити и макрионити) сматрали су да је материја ствар ђавола, и као таква зла. Кад се ко ради вежбања у добру (*δίακονισ*) уздржава од женидбе, једења меса, пијења вина, слободно му је. *Ако се који у ѣразничне дане клони меса и вина, у ѣразничне дане, ради ѣнушања а не ради вежбања у добру, нека буде сврѣнућ* (Ап.пр.53). Мисли се на пост недељом и суботом, али и свим данима од Васкрса до Духова (*Αἰοσίτολске усѣанове V, 19–20*).

⁸⁵ Остатке таквог веровања, видимо кроз историју код римокатоличких флагеланата па све до данас код чланова реда *Opus Dei*.

⁸⁶ За време јеврејског поста *Девеѣи ав*, верници се не шишаху, не глачаше одећу, не једоше месо, избегаваху весеља... због туге услед разарања Првог храма. Склоност ка аскетизму преузели су неки хришћански монаси. Изразити аскетизам, наследили су хришћани који потичу из Персије и римских провинција које беху под јаким утицајем митраизма а неразборити аскетизам 340. године био је осуђен на Гангрском помесном сабору (у питању је 20 правила против јевстатјана, односно полуаријана).

⁸⁷ „Нека нико не обавља крштење у богомољи, што се у којој кући налази, него који желе да се удогтоје пречистого просвећења, нека приступају католичанским црквама, и ту нека примају тај дар“ (Ап. пр.31; Халкид.8; Трул.31,34; Никеј.10; Гангр.6; Антиох.5; Лаод.58; Картаг.10; Никеј.12). „Осим ако не постоје изричита привола надлежног Епископа“ (Трул.пр.60).

⁸⁸ Да ли су у овим областима постојале митрополије зависне од антиохијског епископа није познато. Бл. Јероним помиње постојање „посебне митрополије са главним градом Кесаријом“, према 6. правилу Никејског сабора, „која је зависила од антиохијске“ (Hieronimus, *Ep. 61 ad Pammach*).

⁸⁹ С.Ј.Нефле, *Conciliengeschichte I*, 398.

У 3. веку када је гоњење попустило, подизани су храмови на многим местима. Декретима цара Галијана 260. и 268. године је привремено укинута гоњење. Ту се помиње „враћње хришћанима њихових гробница и храмова⁹⁰ да би их ови поново саградили“. Цар Диоклецијан беше издао едикт 303. године, којим је наредио да се „хришћански храмови затворе и разоре“⁹¹ али од 313. године почето је са обимном градњом храмова. Тријумф хришћанства изазвао је грађење великих цркава. Сам цар Константин подигао их је неколико у широм царства, он је увођењем хришћанства као државне религије, створио услове да коначно сакрална архитектура добија своје основне карактеристике, да би временом та шема била допуњавана појединим новим детаљима.

Доминантан архитектонски тип постаје свакако базилика⁹², која имала дугачак брод са 4 издужена крила, често отворену кровну конструкцију, и зид (*testudo*) средњег брода са низом широких прозора, бочно постављених, кроз које је допирало главно осветљење. Колонаде стубова између бродова, повезиваше архитрав или архиволте. У Јерусалиму бочни бродови имаху галерије, истоветне као профане базилике. Испред базилика налазило се пространо двориште, а иза дворане за вернике је светилиште. Могу се разликовати римски, равенски, сиријски, малоазијски, палестински и константинопољски тип хришћанских базилика. Сиријски тип није имао трансепт. Базилике на Истоку су већином готово квадратне основе, за разлику од изразито издужених цркава на Западу. Римски тип нема олтарске преграде.

Назив базилика коришћен је у прво време за објекте које је подигао цар Константин⁹³. Потом се тек од 4. века, користи у северној Африци за богослужбене просторије које су се раније називале *domicium*, *ecclesia* и *conventiculum*⁹⁴. Кад је појам базилика усвојен и за цркве, добивши шире значење, јер се више није мислило на стан земаљског, него Небеског цара. Стога је ово име доликовало и најмањој цркви. Појам базилика потиче од речи *βασιλική*⁹⁵, *basilica* односно краљевско боравиште. У античкој Грчкој, владар (*άρχων βασιλεύς*) беше столовао у четвороугаоној дворани (*βασιλική στοά*)⁹⁶ у којој у оквиру палате постојаху бројне споредне просторије околне, веома сличне престоним дворанама у Месопотамији и Египту. Касније је назив преузет за римске куће (палате) и суднице. Од 4. и посебно у 5. веку, облик старе престоне палате је усвојен од хришћана за места редовног служења Евхаристије⁹⁷. Убрзо се јављају одређени прописи, који утврђују начин градње⁹⁸, ра-

⁹⁰ Види се и по жалбама хришћана да им „незнабошци руше храмове“. Али се не зна прецизно да ли се баш подижу посебне грађевине у виду храмова, или су то адаптирана места која су томе служила (Eusebius, *Historia*... VII, с. Т 9, 29 675).

⁹¹ Исто, LVIII, с 3.

⁹² Стара базилика Св. Петра, Св. Јована у Латерану, Христовог рођења у Витлејему, Светог Гроба у Јерусалиму.

⁹³ Eusebius, *De vita*... LIII, с 51–60.

⁹⁴ *Enciklopedija likovnih umetnosti* 1, 289.

⁹⁵ Eusebius, *De vita*... LIII, с 32. Отуда у румунском језику реч *biserica*.

⁹⁶ E.M. Upjohn, P.S. Wingert, J.G. Mahler, *History of world Art*, Oxford university press, New Yourk 1958, 49–52.

⁹⁷ „Обављање Св. Тајне Евхаристије, као и Тајне Крштења, може бити само у цркви, која је освешћена надлежним епископом“ (Ап. пр. 31; Халкид. 18; Трул. 31, 34 и 59; Гангр. 6; Антиох. 5; Лаод. 58; Картаг. 10; Други Никеј. 710). Помињу се још увек „цркве у домовима и догомоље“ (*εὐκτήριά*) у којима су се још могле обављати Свете Тајне. „Свештеници могу савршити службу у њима али само уз приволу месног епископа. Све цркве, било јавне или домаће, морају бити под влашћу надлежног епископа, као и сви свештено и црквенослужитељи“.

⁹⁸ Цркве у великим градовима, од 4. века, беху велике тробродне или петобродне подужне грађевине. Многе ранохришћанске цркве у римским приморским провинцијама, беху скромних димензија и

според⁹⁹ и опремање¹⁰⁰ цркава. Главни елементи ранохришћанских базилика¹⁰¹ од тада постају олтар, наос, припрата и двориште. Базилика у целини, изобразжава Небо на земљи.

Прилазно двориште, претхрамље (*αἶθριον, atrium*), беше окружено зидовима¹⁰², одатле се кроз портик на стубовима (*προπόλαιον, porticus, vestibulum, peristylum*), улазило у предворје (*προαύλιον* — Ап.пр.73, *πρόθυρον*), а потом кроз велике двери у притворје или припрату (*πρόστυλον, πρόπυλα, νάρθηκας, νάρθηξ, πρόναος, ὑαίηεριϋν, виѣишиїй љриѣиворѣ*). Простор цркве, између наоса и великог западног портала, назван пронаос или припрата (настала од речи *περίπατος* — пролазак). Првобитно је крстионица била овде смештена. Ту стајаху и жене четрдесетог дана после порођаја да би им се читала очиститељна молитва¹⁰³. Ту се завршаваху литије, погребни. У манастирским црквама, у припрати са леве стране, беше постављен сто за заједничке обеде монаха, као реминисценција на агапе. Пронаос се некад састојао од унутрашњег покривеног дела (*endonartex, esonarthex, εισέρχονταν εσωτερικού νάρθηκα*) и спољашњег дела (*exonartex*), који се са северне, западне и јужне стране, није био обзидан. Око кога се налазио покривени ходник (*portikus*) наслоњен на 6, 8, 10 или 12 стубова, у чијој средини беше непокривени простор (*αὐλή¹⁰⁴, impluvium*). У средини је била постављена посуда за воду (*ἐμβάτις, κολυμβεῖον, φιάλη, χέρνιψ, cantharus, lymphaeum, labrum*), у којој су они што улазе у храм, прапи руке, као символ духовне чистоће при молитви¹⁰⁵.

Потом се простираше црква у ужем смислу, звана лађа (*ἐκκλησία, ναός, ecclesia, navis, oratorium fidelium*). Наос — лађа којом лаици плове у Царство Будуће, јесте символ овоземаљског света, а служио је сабрању верника, покајника четвртог ступња и оглашених другог разреда, веома рано је био подељен са два реда стубова¹⁰⁶,

готово квадратне основе, са веома малим простором за вернике. Овакав начин градње примењиван је од друге половине 4. века, да би за време превласти Исто?них Гота на Западу био напу?тен сваки ред и тек се у доба Јустинијанове рестаурације царства, градња изводи по јединственим прописима (А.Бенац, Ђ.Баслер и др. *Културна историја Босне и Херцеговине од најстаријих времена до љада љод љурску властї*, Сарајево 1984,352).

⁹⁹ Ап.пр.62; Никеј.11 описују распоред црквеног простора.

¹⁰⁰ Многи канони, посредно помињу уређење, објашњавајући протокол богослужбених радњи. На пример, 15. лаодикијски канон описује амвон, прописујући ко сме читати са њега. Опремање богослужбеног простора диктира практична литургијска деонтологија и њени симболи (Ј.Фундулис, *Лиљурїка или наука о боїслужењу љравославне истїочне Цркве* 1, Краљево 2004,28).

¹⁰¹ Према иконографији из *Еїзомолоїстїара*, патријарха јерусалимског Христана, објављене 1864. године у *Пидалиону*, на стр.765. Сличан распоред објављен је и код Beveregii, *Synodicon, Annotat in h. can. 70*, уз јасаније тумачење 11. правила Никејског сабора. Опширнија решења пружа архиепископ Венијамин у првих 10 глава књиге: *Новая скрижалъ I*. Многа разјашњења изложена су у књизи: Н.Покровско-го, *Происхождение гревне христїанской базилики*, Сан Петербург 1880,149–200.

¹⁰² Цркве су првобитно подизане над гробовима мученика. Унутар базилика и око њих почињу да се врше укупи преминулих, те се тај простор се временом ограђује.

¹⁰³ Л.Мирковић, *Православна лиљурїка или наука о боїслужењу љравославне истїочне Цркве* 1, Београд 1965,110. Аутор наводи да је ендонартекс био простор за жене што наводи на закључак да је женама било забрањено да учествују у Св. Евхаристији у наосу. У питању је остатак старозаветне традиције о недостојности жена после порођаја и за време месечног циклуса, што је у супротности са 11. правилом Никејског сабора, по коме су сви верни стајали у наосу, док је припрата била предвиђена за оглашене. Постојаху извесне галерије намењене женама над бочним бродовима у наосу, у свега пар већих цркава. Обичај одвајања жена и мушкараца при богослужењу је оријенталног порекла, није изворно хришћанско правило.

¹⁰⁴ Од тога је код нас настала реч *авлија* — непокривено двориште, за коју се погрешно верује да је турског порекла.

¹⁰⁵ „Пред црквом стоји суд, да би хришћани могли при молитви подићи Богу чисте руке“ (Ioannes Crisostomus, *Homiliae 3 in ep. H. ad Corinthanos*, с 4).

¹⁰⁶ Једно време био је подељен зидовима, стварајући центрани простор, намењен верницима, и бочне

у три брода (некад и пет), чинећи брод издељен, на неколико сегмената. Галерије (*γυναικαίαι, matronae*), које су се понекад подизале над бочним бродовима црква у Палестини, првобитно беху места са којих су жене пратиле богослужење одвојено од мушкараца.

Олтарска апсида¹⁰⁷ (*αψίς* — свод или лук, *κόυχη, concha, absis*), смештена на спарам главног улаза, беше полукружна или четвороугаона избочина у продужетку средњег брода. Олтарски простор симболизује Небо, односно Царство Божје. У апсиди се налазила ниска полукружна камена клупа за свештенство, сапрестоље (*σύνθρονον, sinistros*), прислоњена уз унутрашњу страну полукружног зида олтарског простора. У средишту синτροноса беше постављено горње место за епископа (*καθέδρα, θρόνος τοῦ ἀρχιερέως, tronus episcopalis*). Као што у есхатону, Христос седи на трону, окружен Апостолима, тако и епископ треба да седи окружен свештеницима на синτροносу, изобразивајући Други долазак Господњи.

Над олтаром (*θυσιστήριον, sacrarium, altare*) се временом подизаше посебна камена конструкција, која се ослања на 4 стуба (*ciborium, tabernaculum*) а посуда у облику голуба¹⁰⁸ је висила са горњег дела циборијума.

Апсида беше нешто ужа од брода, уоквирена је била луком, који стајаше на два стуба (*arcus maior*), који је временом, неправилно прозван (*arcus triumphalis*)¹⁰⁹. Првобитно су тканине одвајале олтар од простора за вернике, потом су прављене извесне дрвене преграде а затим мермерне парапетне плоче (*septum*). Тако беше осмишљена олтарска преграда (*βῆμα, betae*)¹¹⁰, кроз чија троја врата: свете (*ἀγίαί πύλαι*), северне (*βόρει πύλαι*) и јужне двери (*αινόται πύλαι*)¹¹¹ се беше излазило у наос.

Испред се простирала солеја (*σωλείας*) одвојена стубићима (*καυκέλλοι, cancelli*) од наоса. Почетне форме стубића беху израђиване по узору на пречке у огради. Солеја у већим базиликама бива фланкирана са две предикаонице, а испред апсиде беше формиран дугуљаста простор са ниском оградом за појце (*schola cantorum*). Отворен полукружни или полигонални ходник (*deambulatorium*), делио је ограђени и повишени део предвиђен за хор од апсиде. Најстарији пример деамбулаторијума имају Латеранска базилика у Риму, Св. Лоренцо у Милану и Св. Витале у Равени).

Између апсида и бродова једно време је бивао грађен попречни брод (*transeptum*) којим је црква, посматрана у целини, добијала облик крста¹¹². Према глав-

просторије намењене одржавању црквених сабора. Тако је и Цариградски помесни сабор одржан 861. године у цркви Св. Апостола, а следећи у храму Св. Софије 879. године (Никодим, нев. дело, разнo). У јужној базилици из склопа две спојене базилике (*basilicae geminae*) у Солину, беху одржавани салонитански сабори (Е. Сеси, *I monumenti cristiani di Solina*, Милано 1963). Обично су се и подизале две базилике у епископском средишту, да би једна служила за саборска окупљања. Иконографска представа унутрашњег распорда цркве, приказана у *Εἰσομολοισίῳ*, из 18. је века, тако да се одвајање централног простора зидовима и смештање амвона у средину не може временски одредити у период од 4. до 6. века, што потврђују и археолошки подаци. Реалније датовање оваквог начина зидања је негде током 9. века, што се и види по месту одржавања, поменутих сабора.

¹⁰⁷ У шаторима сведочанства, па потом у хришћанским кућама олтар се налазио у средини. Тај обичај бива пренет и у цркве, те је тако било и у Дура Еуропа, где су верници стајали кроз около. Али развојем Свете Литургије, олтар се из центра премешта у малу апсиду (*свейишшише*) на истоку и обично наслањао на стену, наравно уколико је то било могуће.

¹⁰⁸ Првобитно уместо у дарохранилици, дарови за причешћивање болесника, чувани су у овој посуди.

¹⁰⁹ Тријумфални лук је био само онај лук који одваја средњи брод од трансепта.

¹¹⁰ Преграде бејаху дрвене, камене или металне, високе од 1 до 1,5 м; оне су делиле олтар од простора за вернике. Ту је касније настао иконостас.

¹¹¹ Двери су каснијег порекла, из времена кад преграде достижу одређену висину, и кад се указала потреба за клањем приношења светих дарова од верног народа.

¹¹² Трансепт у првом периоду је редак и представља бочно проширење базиликалног простора.

ном броду, отвара се овај анекс у пуној ширини и висини на тријумфални лук. Апсида и трансепт, сачињаваше олтарски простор, који је служио свештеницима (*presbiterium*)¹¹³. Градња трансепта је била ретка појава.

Апсиду фланкирају две мање просторије у дну дочних бродова¹¹⁴, с тим што се у предложенију¹¹⁵ (*πρόθεσις, προσκομιδή*)¹¹⁶ припремају и предају Свети дарови, а у ђаконикону (*διακονίον*)¹¹⁷ се облаче свештеници, и ту је сасудохранилишница (*σκευοφυλάκιον*)¹¹⁸ где се чувају црквене сасуди и богослужбене одежде. Старији ђаконикон (*διακονίον ἀρχαῖον*)¹¹⁹ се налазио у виду уздужног ходника у који се улазило из проскомидије, а простирао се са спољашње стране зида северног брода и ендонартекса.

Предикаоница (*ἀμβων, амво*)¹²⁰ окружена са 4 пилона, временом је смештена у средишту наоса. Бочни бродови (*ἐμβολοι*) су једно време били зидом одвојени од храма, и у њима су се одржавали црквени сабори¹²¹. Из њих се улазило са западне стране из припрате¹²², а одателе су врата на источној страни водила у проскомидију и ђаконикон. Кроз орнаментисане двери (*ὠραιαί πύλαι* — Дап 3,10) се улазило у наос. Са унутрашње стране ових двери стајали су покајници трећег реда. Са спољашње стране двери беху покајници другог реда. У припрати са јужне стране, у близини двери, је била крстионица (*κολυμβήθρα, piscina*). Оглашени стајаше уз западни зид припрате¹²³. Кроз велике двери (*μεγάλα πύλαι*) се улазило из егзонартек-

¹¹³ Нека је забрањено сваком из реда свештовњака да улази преко оградe олтара, само је јосидосиџу цареву, кад зажели принећи дарове Сиворийшељу, ово доушитоно њо неком врло ситаром иредању (Лаод. пр.19,44). Олтiар је ойредељен само за свешитоена лица (Трул пр 69; Аиџинска синџаима II,466). Свештенослужитељи су (*φєратикои*) и клирици (*κλiρικοи*), ове две групе спадају у свештена лица (*κλiρос*). Док световњацима (*λαiκοи*) који беху подељени на вернике (*πιστοι*) и оглашене који први пут жєла да постану хришћани (*κατηχουμενοι*) и оглашени који беху отпали од вере (*παραρєσοнтων*), било је забрањено улажење у олтарски простор (Лаод.пр.30; Трул.77). У прво време то није било дозвољено ни монасима (*ασκηται, μοναχοи*), јер у то време ни калуђери још не бејаше свештенослужитељи (Халк.пр.6).

¹¹⁴ Мада су се код неких раних базилика ове просторије налазиле уз припрату, или у портику, док се дефинитивно нису везале за олтарски простор, што је и само богослужење налагало.

¹¹⁵ Сасудохранилишница и предложење су дарем у Константинопољу, биле у засебном здању поред храма (Т. Mathews, *The Early Churches of Constantinople*, 1971, 13–18,158).

¹¹⁶ Значи излагање, по столу излагања дарова библџског Храма. Пре него што су осмишљени протезис и ђаконикон, користили су се столови у олтарском простору, који воде порекло од оних за постављање жртава: у ирему од *ωραια беху два ситола с једне ситране и два ситола с друге* (Јєз 40,39).

¹¹⁷ Г.Стричевић, „The Diaconicon and Prothesis in Early Christian Churches”, *Ситаринар* НС 9–10,60–66.

¹¹⁸ Ап.пр.73: прописује да се „црквени сасуди златни ил сребрни не узимају на домаћу употребу, него да се чувају у нарочитом месту“, касније овако прозваном.

¹¹⁹ Дугачак уздужни ходник, који представља остатак, из времена кад нису били уз апсиду, већ са страна базилике.

¹²⁰ За амвон поједини научници сматрају да се првобитно налазио у средишту наоса. Али према археолошким налазима то није потврђено (упоредити: R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Yale University Press, New Haven, London and New Yourk 1986; R. F Hoddinott, *Early Byzantine churches in Macedonia and Southern Serbia, A Study of the Origins and the initial Development of East Christian Art*, London, 1963). У великим црквама предикаоница увек беше неколико.

¹²¹ Мисли се на помесне саборе, јер поједини васељенски сабори беху одржавани у царској палати, као други и петошести сабор, они беху одржани у царској дворани (*великој сали*) у Цариграду, која се називала *Троуллон*, по којој је потоњи сабор и прозван *Трулски* (Никодим, нав. дело, 25–26 и 17).

¹²² Није одмах било установљено правило где ће се налазити улаз. Многе цркве, у почетку имаше улаз са подужих страна, као Еуфразијева базилика (М. Прелог, нав. дело, 136).

¹²³ Уз цркве су касније подизане посебне зграде за оглашене (Трул.пр.97; Аиџинска синџаима II,537–538), јер они мораху биџи њоучавани у вери и сваки 5. дан давати ойговоре (Никеј.пр.2,14; Трул.78,96; Лаод.19,46). Зонара, Валасамон, Аристин и М. Властар оглашене сврставају у две групе, оне који су тек приступили (*οи μєν γαρ ὰрти προσєρχονδαι*) и оне који су савршенији (*τελεωτεροι*), и изучени у истинама вере (Аиџинска синџаима II,145; Никеј.пр.4). Кад би се неко пријавио да жєли ступити у оглашене (*ακρωџμενοι, audientes*), требао га је примити епископ или презвитер, очитавши молитву, примао га је у први ред оглашених, и могли су почети с хришћанском обуком. Било им је допуштено да улазе у цр-

са у ендонартекс. Уз унутрашњу страну западног портика, у егзонартексу, стајаху покајници првог ступња.

Summary: Christ and his Apostles continue to pray in Judaic Temple/Synagogues, and in the evening they broke of bread together at private houses. Afterwards Christians gathered on the boats, at the fields, in the caves, prisons, Roman Baths, baptisteries, graveyards, catacombs, memorial chapels, crypts, or any available spot, at the moment, because they were hostiles to Roman civilization. When the toleration of the Church, recognition by emperor Constantine, the Christians could venture to build churches and monasteries, on the former gathering places and finally upon the influence of the Greek kings' palaces started to build basilicas. All described rites concerning liturgical time and space, developed clerical geography and give us a clear picture of the first Christians' life in order to understand what Church today preserve of original praxis.

кву и слушају читање Св. песама, после прочитаног *Јеванђеља*, одмах су излазили. Три године су проводили овако (*Αἰσιόπολες υσιανове VIII,32*). Добро извежбани су прелазили у други ред оглашених (*εὐχόμενοι, orantes*), где им се излагала опширна хришћанска наука и Символ вере. Могли су остајати с вернима и након читања *Јеванђеља*, или су падали на колена (*γονυκλίνοντες, genuflectentes*) кад им се у време Св. Литургије читала молитва. Или (*συναίτοῦντες, competentes, τελεώτεροι, perfectiores, electi*), који би остајали све док им се ђакон не би обратио: „оглашени изиђите“. Њихово место је било где и покајника другог ступња у пронаосу.